

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan misyoner faaliyetleri

“Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır.”
Samuel Colcord Bartlett (1880) (*Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey; 1. (1) ABCFM*)

Sayın Editör,

“1900'lerin Başında Kayseri Amerikan Hastanesi”nin faaliyetini, parçasını oluşturduğu Osmanlı'daki Amerikan misyonerlik çalışmalarını gözden geçirerek daha iyi anlamlandırabiliriz: Bu genel görünümü, 1980'lerde American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) arşivi belgelerine dayanan¹ Kocabaşoğlu'nun makale ve kitaplarından yararlanarak özetleyecek ve misyoner faaliyetinin sağlık konusundaki etkisi hakkında ilginç olabilecek bazı noktalara değineceğim.

Amerikan Donanması ilk kez 1801'de Akdeniz'de görünmüştü; donanma, işin “yüzü sert ve soğuk” yanıydı. Bir de “yüzü sıcak”, sempatik, insancıl bir mekanizmaya ihtiyaç vardı. Üstelik Akdeniz'de bir fırkateyn, yılda 80.000 dolara dolaşabilirken, bir misyoner ailesinin yıllık gideri 1.000 doları bulmuyordu. ABD, Asya, Afrika, Latin Amerika ve Ortadoğu'ya nüfuz ederken, misyonerlikten etkin bir şekilde yararlandı.²

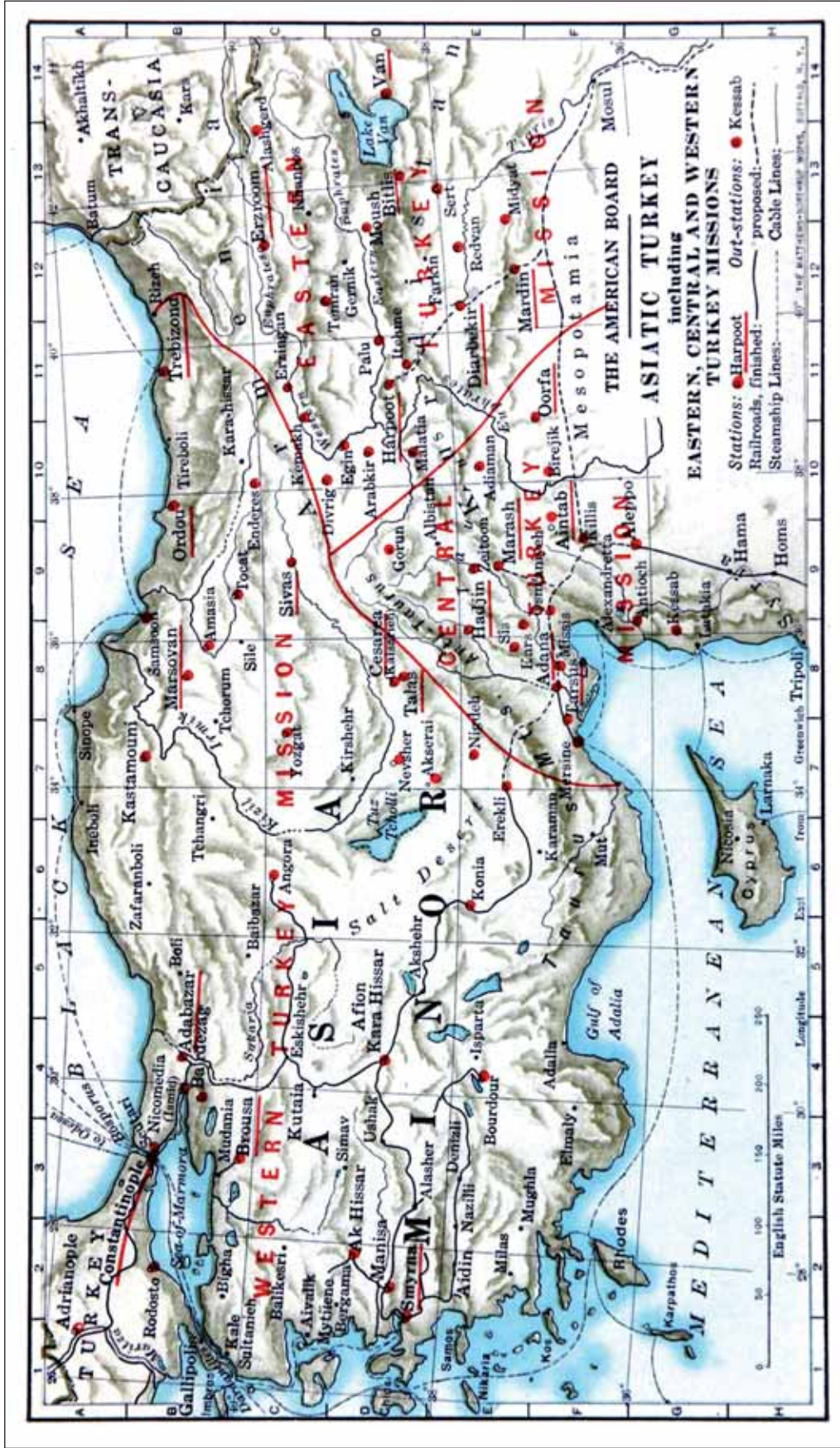
19. yüzyılda gelişip, 20. yüzyıl başında doruğa ulaşan misyonerlik hareketi, Hıristiyanlık tarihi boyunca görülenlerin en kapsamlısı idi. Dönemin en başarılı örgütleri ise Amerikan Protestan misyonerleri oldu. Bu örgütlerin dünya paylaşımında Osmanlı İmparatorluğu, ABD'ne düşmüştü. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren en güçlü ve kalıcı misyoner örgütü ise BOARD olarak ta anılan ABCFM idi. BOARD'un ilk misyonerleri Anadolu'ya 1820'de ayak bastılar. İlk on yıl yöreyi, halkı, devleti, yerel dilleri, adetleri, değerleri tanıma ile geçti. 1822'de Malta'da Anadolu'daki harekete destek sağlayacak bir matbaa kuruldu. 1824'te, Beyrut'ta, Osmanlı toprağındaki ilk Amerikan misyoner okulu açıldı. 1830'da resmi Türk-Amerikan ilişkileri kurul-

masından hemen sonra 1831'de İstanbul'a ilk Amerikalı misyonerler ayakbastılar. Bu tarihten itibaren İstanbul'dan yönetilen “Türkiye Misyonu” ve Beyrut'tan yönetilen “Suriye Misyonu” oluşturuldu.²

Amerikan misyonerlerinin başlangıçtaki Anadolu'daki herkesi kapsayan hedefinin gerçekçi olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Müslüman ve Musevileri etkileyemiyorlardı. Geriye Ortadoğu'nun “sözde Hıristiyanları” (nominal Christians) kalıyordu ki; bu da o kadar kolay değildi. Ortodoks Rumlar üzerinde etkili olamamışlardı.

1840'tan itibaren tüm ağırlık Ermenilere verilerek misyonun resmi adı, Ermeni Misyonu (Mission to Armenians) olarak değiştirildi.¹ “Batı Türkiye” İstanbul'dan, “Merkezi Türkiye” Antep'ten, “Doğu Türkiye” misyonu ise Harput'tan yönetiliyordu (Şekil 1).¹ Ermenilerin hedeflenmesi Gregoryen ve Katolik Ermeni ruhbanın tepkisini çekti; misyonerler, bu Kiliseleri “reform edemeyeceklerdi”. Bunun üzerine, 1846'da, İngiltere'nin yardımıyla İstanbul'da ilk Protestan Kilisesi açıldı.¹ 1850'de, Bab-ı Âli'nin Protestan Ermenilere ayrı bir millet statüsü vermesi sağlandı. Böylece, Amerikalı misyonerlerin kanatları altında hiç yoktan bir cemaat “yaratıldı”. 1846'da Anadolu'da 4 olan Protestan kilisesi sayısı 1870'te 73'e, 1900'de 112'ye yükseldi, bu kiliselere kayıtlı cemaat 1870'te 20.000'e, 1900'de 45.000 kişiye ulaştı.²

1870'te, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin topraklarının tümü Amerikan misyoner faaliyeti içine alınmış; misyoner jargonuyla - “işgal edilmişti” (*occupied*). Bu tarihte, Türkiye'nin 17 büyük yerleşiminde istasyon, 180'i aşkın kasaba ve köyünde de uç-istasyonlar faaliyetliydi. Bu yerleşimler Ermeni nüfusunun yoğun olduğu illerdeydi.¹

Şekil 1. Board'un Asya Türkiyesi misyonlarının sorumluluk alanları (İstanbul Amerikan Board Kütüphanesinin izniyle).

1871’de “Avrupa Türkiyesi Misyonu” adıyla İmparatorluğun Avrupa topraklarına, esas itibarıyla da Bulgaristan’a yönelik faaliyette bulunacak bir misyon kuruldu (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz kaynak 3. 19. yüzyılın son çeyreğine girilirken ABCFM Anadolu’da okul, hastane ve matbaa çevresinde örgütlenmiş, hızlı bir haberleşme ağına sahip, güçlü bir örgüttü.¹

1869’dan başlayarak Osmanlı Devleti, her türlü yabancı okulu, bu arada Amerikan misyoner okullarını da daha yakından izlemeye başladı 1870’ler, misyonerlar açısından yeni bir dönemin başlangıcıydı. Zira Batı’nın Osmanlı İmparatorluğuna karşı tutumu değişmişti. Her şeye rağmen yaşatılması gereken “hasta adam”, yerini, mirasının paylaşımı öne çıkan “ölümcül hasta adam” bırakmıştı; İmparatorluk dağılacaktı. Bu, kaçınılmaz görünüyordu.¹ Batı’nın tutum değişikliği Osmanlı Devleti’ni de etkiledi; 1869’da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim kurumları denetlenmeye çalışıldı. 129. madde cemaat ve yabancı okulları hedefliyordu. Bu madde, söz konusu okulların ders kitaplarının ve öğretmenlerinin diplomalarının Maarif Nezaretince onaylanmasını, okutulacak derslerin listesinin de Nezarete verilmesini öngörüyordu. Bunların pek azına uyuldu. Bu masum istekler karşısında, özellikle Amerikalı misyonerler “faaliyetlerimize set çekiliyor” diye epeyce gürültü çıkardılar. Bu maddenin işlerlik kazanabilmesi için de 1886’da Mekatib- Ecnebiye ve Gayri Müslime Müfettişliği’nin kurulması ve başına Selanik Vali Muavini saadetlû Konstantinidi Paşa’nın geçmesi gerekmişti.¹

Osmanlı yönetiminin, sokakta vaazı yasaklaması, Matbaalar Nizamnamesi’nin (1857) matbaalara ruhsat alma zorunluluğu getirmesi, her türlü süreli yayın ve kitabın Encümen-i Teftiş ve Muayene’den geçirilmesi, tabibin, mesleğini icra edebilmek için diplomasını Tıbbiye-i Şahane’ye onaylatması kararları, misyonerlerce, anlaşma ve kapitülasyonlardan doğan haklarının kısıtlanması olarak değerlendiriliyor, Anglo-Saxon kamuoyunda fırtına koparılıyordu.¹

1890’lardan itibaren başlayan Ermeni olayları da iki ülke arasındaki bu ilk sürtüşme konusuna eklendi.¹

Türkiye’deki misyoner faaliyetleri 1890’da mantıkî sınırına ulaştı ise de (Clark; 1893); sayısal büyüme 1914’e kadar sürdü.¹

Okullar

Okullaşma faaliyetin genel hatlarını çizmek için, sadece 1900 itibarıyla Anadolu’daki misyoner okullarının dökümünü vereceğiz (Tablo 1). Bu rakamlar hiç te küçümsemeyecek bir faaliyete işaret etmektedir: Akçuraoğlu’na göre 1913-14 yıllarında tüm İmparatorlukta sultanî ve idadilerin sayısı 69, okuyan toplam öğrenci sayısı ise 6.800 civarındaydı. Ortaokul ve lise düzeyindeki Amerikan misyoner okullarıyla, bu okullarda okuyan öğrenci sayısı ise hemen hemen bu tutarın yarısına ulaşıyordu.¹

İmparatorlukta tüm yabancı okullar, farklı ulusal/etnik grupların eğitim, aydınlanma, uyanma gereksinimi ile bu gruplar aracılığıyla imparatorluğa nüfuz etme yarışına giren uluslararası kapitalizmin çıkarlarının çakıştığı ya da öyle görüldüğü bir dönemde ortaya çıkıp gelişmişlerdir. Bu hızlı oluşumun temel dinamiği budur. Dolayısıyla, bu gelişimi, sadece dinsel “misyon” ya da yöneticilerin “gaflet”/basiretsizlikleri ile açıklamak yetersiz kalacaktır. Amerikan misyoner okullarının en hızlı gelişme gösterdiği dönem, ilginç olarak tüm yabancı öğretim kurumlarına kuşku ile yaklaşım engelleyen için önlemler geliştiren II. Abdülhamid dönemidir. Maliyesi, ticareti, sanayisi, postanesi, adliyesi ve ordusuyla yabancı etkilere açılmış çok uluslu bir imparatorlukta bu sonuca şaşmamak gerekir.²

Matbaalar

1822’de Malta’da kurulan ilk matbaada çeşitli dillerde sekiz milyon sayfa basıldı, 1833’te İzmir’e taşınan matbaa, 1833-1853 döneminde de 20 milyon sayfa bastı. Bu, 100 sayfayı aşan herhangi bir yayını bir cilt sayan misyonerlere göre 200.000 cilt basılı malzeme demektir. Tirajın ortalama 1.000 olduğu kabul edilirse 200 dolayında yayın demektir ki, bizde, İbrahim Müteferrika’dan (1729), Tanzimat’a (1839) kadar yayınlanan kitapların sayısının 500’ü aşmadığı düşünülürse, işin boyutu daha iyi anlaşılabilir.¹

Matbaa, 1853’te İstanbul’a taşındı; talebin artmasıyla Antep ve Beyrut matbaaları açıldı.¹

Yazılı kültürün bir hayli az geliştiği Osmanlı toplumunda 19. yüzyılın sonuna dek 600 milyon sayfa baskı yapılması azımsanacak bir iş değildir; ancak, çoğu dini ajitasyona yönelik bu yayının faaliyetinden günümüze kalan Kutsal Kitap çevirileri ile iki sözlük olmuştur.¹

Tablo 1. Anadolu'daki Amerikan misyoner okulları ve öğrenci sayıları (1900)¹

Okullar	Yıllar				
	1870	1900			
	Üç misyon birlikte	Batı Türkiye misyonu	Merkezi Türkiye misyonu	Doğu Türkiye misyonu	Üç misyon birlikte
İlkokullar					
Öğrenci sayısı	220	108	141	129	378
Okul sayısı	5617	4812	6466	3136	14414
Ortaokul ve liseler					
Öğrenci sayısı	9	13	12	8	33
Okul sayısı	189	1283	844	47	2600
İlahiyat okulları					
Okul sayısı	4	1	1	1	3
Öğrenci sayısı	74	5	12	5	22
Kolejler					
Okul sayısı	-	1	1	1	3
Öğrenci sayısı	-	270*	150*	100*	520*
Toplam					
Okul sayısı	233	123	155	139	147
Öğrenci sayısı	5880	6370	7472	3714	17556

*Tahmini.

Tıbbî Misyonlar – Tıp Fakülteleri

Osmanlı topraklarındaki ilk misyoner hekim 1833'te Beyrut'a ayak basmıştı; izleyen yıllarda, birçok misyoner, Trablusşam'dan Kafkaslar'a kadar, ülkenin çeşitli yerlerinde gezici hekimlik yaptılar. Ancak sistemli tıbbî bakım ve yardım, 1880'de, hekimleri kaynağında yetiştirecek düzenin kurulmasıyla hız kazandı.¹

Zaman içinde belli başlı misyoner istasyonları doktor, klinik ve hastane ile donatıldı. İlk hastaneler Antep (Azariah Smith Hastanesi), Talas (Kayseri), Mardin ve Van'da kuruldu. Daha sonra İstanbul, Merzifon, Harput (Sivas) ve Diyarbakır'da birer hastane/klinik açıldı.¹

Tıbbi tedavi ve bakım çalışmalarına 1880'den itibaren hız verilmesi, kilise, okul ve matbaalarıyla yagınlık ve yorulmuşluk kazanan misyoner faaliyetinin halkın ve yönetimin gözünde sempati toplamasını sağladı, öte yandan da, misyoner kadrolarını zenginleştirdi. Dispanser ve hastanelere müslüman ahali de başvuruyordu; o sırada, Anadolu'daki sağlık hizmetlerinin son derece yetersiz oluşu, Bab-ı Âli'nin bu faaliyete hoşgörü ile bakmasını sağlamış olabilir.¹

1903'e kadar, Osmanlı Devleti'nin iki tıp mektebi de İstanbul'da idi. Osmanlı yönetimi, 19. yüzyılın son çeyreğinde, bölge merkezlerinde büyük birer hastane ve tıp okulu açmayı düşünmüş, 1897'de, ilk uygulama için, Bursa, İzmir, Halep veya Şam, Selanik, Antep ve Diyarbakır'ı seçmişti. Ancak - Şam Tıbbiyesi hariç - bu programın uygulanabilmesi için gerekli para hiçbir zaman bulunamadı.⁴

O sırada, Beyrut'ta 1876'da kurulan Suriye Protestan Koleji'ne bağlı Tıp ve Eczacılık Okulu ile 1883'te Fransız Maarif Nezareti denetiminde kurulan Beyrut Katolik Tıp Fakültesi bulunuyordu.⁴ Antep'te ise 1876'da kurulan Amerikan Tıp Okulu, 1880'de ilk mezunlarını vermişti. Bu okul, 1896'da fakültenin son gruplarının da Beyrut'a taşınmasına kadar faaliyet gösterdi. Hastane ise, halen faaldir.⁵

Suriye'de bilimsel gelişmenin Osmanlılarca sağlanması, ordu ve halkın tabip ihtiyacının karşılanması için Hicaz Demiryolunun güzergahındaki Şam'da bir tıbbiye mektebi açılmasını öneren rapor, 29 Mart 1903'te, Sadarete sunulmuştu. Şam Tıbbiyesi, bu rapor doğrultusunda, 31 Ağustos 1903'te açıldı.⁴

Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi'nin faaliyeti, 1918'de Suriye'nin İmparatorluktan ayrılmasıyla noktalandı. Okul, bölgede, etkileri bugüne kadar süren bir ekol oluşturdu: Yetiştirdiği seçkin Suriyeli doktorlar tarafından yeniden ve eski yerinde faaliyete geçirildi. Günümüzde, tıp tedrisatının tamamıyla İngilizce ya da Fransızca yapıldığı Arap aleminde, "Şam Üniversitesi Tıp Fakültesi" milli dil Arapça ile tedrisat yapan tek kurumdur.⁴

Sonuç

Misyonerlik faaliyetinin Amerikan yayılmasına en büyük katkısı tanıma ve tanıtmaya konusunda oldu. Misyonerler, bunun için, 19. yüzyıl Anadolu'sunda, halkın arasında 25, 30, 40 hatta 50 yıl yaşayıp, yörede konuşulan 2, 3 bazen 4 dili su gibi öğrendiler, bazıları, Anadolu yaylalarında at üstünde 10.000 kilometreden fazla yol katetti. Osmanlı aydınının Anadolu'yu, ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde hayretler içinde tanımaya başladığı hatırlanırsa, Amerikalı misyonerlerin Anadolu'yu iyi tanıdıkları söylenebilir. İyi tanıdıkları için de her ulustan, her kesimden halkın değer, tutum, özlem, önyargı ve beklentilerini, muhtemelen, Osmanlı yöneticilerinden daha iyi biliyorlardı.¹

Amerikalı misyonerler, gözlemlerinden elde ettikleri bilgileri başarıyla değerlendirerek aktardılar. ABCFM misyonerleri 1820-1881 arasında, bilimsel dergilere, Osmanlı ülkesinin arkeolojisinden dillerine, bitki örtüsünden, yerel örf ve adetlerine uzanan değişik konularda, 80'in üzerinde makale yazdılar.¹

Misyonerlerin en kalıcı etkisi, Amerikalıların kafasında buldukları ülke ve halka ilişkin iyi ya da kötü bir imaj yaratmak oldu. Bu nedenle ABD'deki Türk imajının yaratıcısı büyük ölçüde misyonerlerdir.¹

1890'lardan itibaren başlayan Ermeni olaylarında Amerikan okullarının rolü bu yazının kapsamı dışında kalmaktadır: Ancak şu kadarı söylenebilir; Amerikan okulları Ermenilerin tümüne değil, bir bölümüne ulaşmış, bu kesimde yeni bir "Ermeni kimliği" yaratmıştır. Ermenilerin giriştikleri silahlı kalkışmalarda, -bir iki münferit olay dışında- Amerikan okullarının doğrudan

rolü yoktur. Yine de, bu durum, çözümlene sürecindeki bir İmparatorluğa nüfuz etmeye çalışanların sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Kaldı ki, olup biten olayların değerlendirilerek, ABD ve dünya kamuoyuna yansıtılmasında Amerikalı misyonerlerin ve misyoner okullarında yetişmiş Ermeni intelligentsia'sının azımsanmayacak bir sorumlulukları vardır.¹

Misyonerlik faaliyeti Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte geride kaldı. 1965-1970 yılları arasında ABD, bu kez Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik ikinci büyük "seferberliği" gerçekleştirdi. Amerikan Barış Gönüllüleri. İlki kadar etkili olmayan bu seferberlik zamanla bütün az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi işlevini yitirdi.⁶ Günümüz dünyasında, büyük ülkelerin dünya görüşlerini, kültür ve nüfuzlarını yayma çabaları çok daha incelikli ve yaygın yöntemlerle yapılmaktadır.

Kaynaklar

1. Kocabaşoğlu U. Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları. 2. baskı. Arba Yayınları, İstanbul, 1991; 29, 62, 6, 13, 74-7, 96, 22, 157, 128, 89, 144, 219-22.
2. Kocabaşoğlu U. "Doğu sorunu çerçevesinde Amerikan misyoner faaliyetleri". Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün - Bugün - Yarın) (Ankara, 8-9 Mart 1990) Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992; 65, 67, 70, 68,
3. Kocabaşoğlu U. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri. Yoktur Zulme Rızamız'da. Phoenix Yayınları, Ankara, 2004; 221-38.
4. İhsanoğlu E. Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999; 35-7, 27, 31, 33.
5. Barlas U. Osmanlı döneminde Gaziantep'te kurulan ilk tıp fakültesi. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler içinde. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992; 127.
6. Kocabaşoğlu U. Amerikan Barış Gönüllüleri. Yoktur Zulme Rızamız'da. Phoenix Yayınları, Ankara, 2004; 239-47.

Saygılarımla,

Dr. Halûk Çağlayaner
Modern Eğitim Fen Okulları, Aile Hekimliği Uzmanı, İstanbul
caglayanerb@mef.k12.tr